

SZEMLE

Japan before Tokugawa, Political Consolidation and Economic Growth 1500–1650

(Japán a Tokugawák előtt. Politikai konszolidáció és gazdasági növekedés 1500–1650. Szerk. J.W. Hall, Nagahara Keiji, Kozo Yamamura. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1981. 381.)

A Sengoku kort 1467 és 1590 közé helyezik a történészek. Az első dátum az Ōnin háború kezdetét és Japán legnagyobb politikai szétesettségének korát jelzi, a második a Hideyoshi által végrehajtott egységesítést. Ez a két ellentétes tendencia jellemző a korra: a feudális anarchia, szétesettség (Sengoku = háborúzó tartományok) és az egyesítés, a centralizáció, amit Nobunaga, Hideyoshi és Tokugawa Ieyasu vitt végbe. Természetesen sem a korszak kezdetét, sem végét nem lehet ilyen mereven évezettséghez kötni. A könyv szerzői is vizsgálják mind az előzményeket, mind a korai Tokugawa shōgunatust. Mindannyian megegyeznek abban, hogy ez a korszak fordulópont Japán történelmében: a középkorból (Chūsei) a kora újkorba (Kinsei) való átlépés időszaka. De melyek a középkor és melyek a kora újkor sajátos, megkülönböztető vonásai? Erre keresi a választ a könyv, amely egy – japán és amerikai történészek által tartott – konferencia anyagát tartalmazza, tizenegy tanulmányban.

A korszak gazdaságáról Kozo Yamamura írt összefoglalót (a gazdasági növekedést 1550–1650 között vizsgálva). Megállapítja, hogy a japán gazdasági fejlődés üteme és mérete ez alatt a század alatt csak a Meiji forradalom utáni növekedéshez hasonlítható. A mezőgazdasági forradalom eredményei közül a legfontosabb, hogy a művelhető föld területe megduplázódott. A lakosság növekedése is arányos volt ezzel. Ezenkívül jobb vízgazdálkodási módszerek, többféle vetőmag stb. vált ismertté. A kereskedelem fejlődésében Yamamura kiemeli a daimyők szerepét (utak, szállítóeszközök tökéletesítése, vámhelyek megszüntetése stb.). Yamamura – ahogy ezt S. Hanleyvel írt könyvében (Economic and Demographic Change in Preindustrial Japan 1600–1868) is tette, – vitázik a hagyományos japán történelmi szemlélettel, mely szerint a parasztok élete egyre

nehezebbé vált. Kifejti, hogy a biztos művelési joggal rendelkező, „független” kisparasztok számának növekedése nagyobb terméseredményeket, intenzívebb gazdálkodást eredményezett, hiszen ezek a parasztok érdekeltté váltak a nagyobb termés elérésében, mert ők maguk voltak annak fő haszonélvezői. A kérdés végleges eldöntésére több kutatási szempontot is javasol.

A kandaka rendszerről ír Nagahara Keiji (Kozo Yamamurával). Ez a Sengoku korban fejlődött ki, és csak erre a korra jellemző, a Tokugawák alatt a Kokudaka rendszer már kiszorította. (Kandaka = a birtok termésétől függően kivetett adó értékének pénzbeli kifejezése.) Ez volt az alapja a paraszti adózásnak és a „hűbéresek” (japánul Kashindan, gokenin, stb.; nem nyugat-európai értelemben hűbéres, ha mégis ez a legmegfelelőbb magyar szó) katonáskodásának is. Kelet-Japánban vezették be a legnagyobb sikerrel.

A Sengoku daimyōk uralmának kialakulását és politikájukat (kandaka, hűbéri rendszer, stb.) illusztrálja az Ouchi család története, amiről Matsuoka Hisato ír (Peter J. Arnesennel).

Hideyoshi belpolitikáját vizsgálva J. W. Hall elemzi a kokudaka rendszer (az adóalap felmérése; az adót terményben fizették) bevezetését és az ehhez kapcsolódó parasztpolitikát. Említi a történészek között folyó vitát arról, hogy a paraszti tulajdon, a parasztság helyzete hogyan változott meg: igazi „jobbágyá” váltak, vagy majdnem tulajdonosi jogokat szereztek meg? Szerinte a föld tulajdonjoga a samurai osztályé, nem pedig egyéneké volt. Megtörtént a samuraiok és parasztok teljes szétválasztása, egyben a samuraiok elválasztása a földtől, városban élő, fizetett réteggé változtatva őket.

Több szerző foglalkozik a kereskedelemmel és a városok fejlődésével. Sasaki Gin'ya (W.B. Hauserrel) a Sengoku daimyōk törekvését, hogy ellenőrzésük alá vonják a kereskedelmet, gazdasági és katonai okokkal magyarázza. Egyrészt pénz-jövedelmet szereztek (pénzre főleg az állandó háborúk költségei miatt volt szükségük), másrészt fegyvereket, birtokukon nem termelhető növényeket, stb. De a szerző szerint a daimyōk nem értették meg teljesen a növekvő kereskedelmi forgalom jelentőségét, ezt mutatja a kereskedelmi adók kivetésének és behajtásának önkényes jellege is. Míg az importot saját területére mindegyik daimyō ösztönözte, sokan alkalmazták a nidome-t (export tiltása, illetve korlátozása), ami lehetővé tette ugyan katonai taktika is – kereskedelmi blokád –, de fontos, hogy kizárólag gazdasági célból is bevezették. A kereskedők helyzete ekkor még a

nagy társadalmi mobilitás miatt kedvezőbb volt, mint a Tokugawa kor-szakban, bushivá is válhattak, bekerülve így az uralkodó osztályba. A szerző végül felvázolja hipotézisét a 16–17. századi daimyōk kereskedelmi politikájáról, s a folyamatot, ahogy az fokozatosan a kereskedelem feletti teljes ellenőrzésükhöz vezetett.

Hideyoshi kereskedelem- és várospolitikája folytatása ugyan Nobunagának, de alapjai mások: Nobunaga tipikus Sengoku daimyō, míg Hideyoshi már nagyobb hatalmat gyakorolt az egységesített Japán felett – állapítja meg Wakita Osamu (James L. McClainnel). Nobunaga csak saját birtokán valósíthatta meg a szabad piacokat, törölkötte el a sekisho-kat (vámhelyek), de sok helyi piac maradt különböző Sengoku daimyōk befolyása alatt, és sok za („céh”) működött. Hideyoshi már következetesen egységes politikát folytathatott. Wakita Osamu tanulmányának következő részében a városokkal foglalkozik. Két fő várostípust különböztet meg, a vár köré épült, daimyō birtok központjaként szolgáló várost és a különböző, önkormányzatot elért városokat. A Kinsei korra az előbbi a jellemző. A daimyōk ösztönözték a népesség áramlását ezekbe a városokba, hatalmuk alatt tartva a kézműveseket és kereskedőket, míg a késő középkori önkormányzattal rendelkező városok eltűntek, s a városi lakosság jogait, helyzetét már teljesen a daimyō (majd a Tokugawa kormányzat) szabta meg.

Kiemelkedően jó Wakita Maruko (Susan B. Hanleyvel) tanulmánya a 15–16. századi városfejlődésről. Nem tartja elfogadhatónak az európai város-kritériumok alkalmazását Japánra. Négy Sengoku-kori várostípust állapít meg, de egyetértve Wakita Osamuval, ő is elkülöníti azokat, melyek általában elnyerték az önkormányzatot, a daimyōk birtokközpontjaitól, amelyek mindíg a daimyō gazdasági, közigazgatási, bírói hatalma alatt maradtak. Az első típusra jellemző, hogy a magas, pénzben fizetett bérleti díj fejében a városlakók személyes függése megszűnt. A helyi önkormányzat alapját jelentő kyōdōtaiok (városi egyesületek) jöttek létre. Ezek a városok mint egész kaptak szabadságjogokat (míg a birtokközpontokban csak egyének). A lépcsőzetes bíraskodási rendszerben a városlakó za („céh”)-tagok maguk intézhették ügyeiket, csak zan kívüli pereikben döntött a birtokos. A városlakók megkapták a föld adás-vételének jogát is, és birtokjogot az így szerzett földekre.

A daimyōk többféleképpen próbálták igazolni uralmuk jogosságát. Ez a legtöbb oldalról megvizsgált, leginkább kifejtett témakör a könyvben. A „Sengoku”-kori daimyō-törvények két csoportba sorolhatók: a

„hűbéreseket” irányítókra és az egész birtokot szabályozókra. Katsuma Shizuo (Martin Collcuttal) röviden ír ezekről, majd áttér a kokka-fogalomra. A kokka (birtok) érdeke áll mindenek felett, ezzel igazolják uralmukat a daimyők: ők biztosítják a kokka fennmaradását. A kokka fogalmának kiterjesztése a tenka (birodalom), amelyet Nobunaga, majd Hideyoshi használt uralma legitimációjaként.

Nobunaga viszonyáról a shōgunhoz, illetve tennōhoz (császár) Fujiki Hisashi ír (George Elisonnal) remek tanulmányában. Nobunaga mindkettőjüket befolyásolni tudta, nem rendelte alá magát egyiküknek sem, uralmának jogosságát a „tenka érdekével” és saját képességeivel bizonyítva, a hagyományos, shōguntól, illetve tennőtől eredő megbízás helyett. A daimyőktől ugyanakkor teljes engedelmességet, hűséget követelt. Bár Hideyoshi is felhasználta a tenka fogalmát, ő sokkal konzervatívabb legitimációt biztosított magának, mint J.W. Hall is megállapítja. Magas udvari tisztségeket vállalt, a császártól eredeztetve hatalmát, s így igazolva annak jogosságát.

Shōgun és tennō szerepét vizsgálja a Sengoku és Tokugawa korszakban Asao Naohiro (Marius B. Jansennel) is. Míg a shōgun pusztá bábából az ország igazi urává vált, a tennō végképp szimbolikus szereplője lett a japán történelemnek.

Sasaki Junnosuke (Ronald P. Tobyval) a daimyő-uralom legitimációjának másik összetevőjét, a kōgit vizsgálta (közhatalom). A daimyő, mint kōgi, uralmat gyakorolhatott a parasztok és „hűbéresei” felett is, míg azok szintén hozzá, a kōgihoz fordulhattak védelemért. A Tokugawa korszakban a han (daimyő birtok) csak egyetlen eleme volt az egésznek (az egységesített Japánnak), s ugyanígy a daimyő kōgija csak része a shōgunénak. A daimyők uralmuk jogosságát a shōgunnal való kapcsolattal igazolták.

Változó színvonalú tanulmányokat tartalmaz a könyv, s míg bizonyos témák nagy hangsúllyal szerepelnek, másokról szó sem esik. (Például az európai hódítás veszélyének hatása az ország egyesítésére.) De mégis sikerül nagyjából egységes képet kialakítania a Sengoku kor gazdaságáról és a politikai egyesítés folyamatáról; sok, további kutatásra érdemes kérdést is felvetve. Az európai olvasó számára különösen érdekes, hogy a japán feudalizmus a Sengoku korban hasonlít leginkább az európaihoz.

Ocserki ruszkoj kultur XVIII veka

(Csaszty pervaja. Glavnij redaktor: B.A. Ribakov. Redaktori: V.A. Alekszandrov, M.T. Beljavszkij, L.N. Vdovina, A.D. Gorszkij, Sz.Sz. Dmitrijev, I.P. Jepifanov, L.V. Kosman, B.I. Krasznobajev, A.K. Leontyev, D.V. Szarabjanov, I.A. Fedoszov, V.Sz. Sulgin. Moszkva. MGU. 1985. 384.)

A moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem Feudalizmus-kori Történeti Tanszékének művelődéstörténeti szakcsoportja már régóta tervezte a 18. századi orosz kultúra négy kötetes szintézisének megjelentetését. Összegzésük első kötete – kezdetben B.I. Krasznobajev, majd V.A. Alekszandrov irányításával – a korszak anyagi kultúrájának (mezőgazdasági termelés, manufaktúraipar, kereskedelem, közlekedés, szállítás, települések, életmód) bemutatását tűzte ki célul. A szerzők vállalkozása nem áll minden előzmény nélkül, hiszen 1969 és 1979 között – A.V. Arcihovszkij és A.M. Szaharov vezetésével – már elkészült a 13–17. századi orosz kultúra („Ocserki isztorii ruszkoj kulturi XIII–XVII vekov”) hat kötetben történő feldolgozása.

A kötet előszavában B.I. Krasznobajev felidézi azokat a társadalmi-, gazdasági- és kulturális változásokat, amelyeket Oroszországban I. Péter, I. Erzsébet és II. Katalin intézkedései váltottak ki, s ezeknek eredményeként – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, a felvilágosult abszolútizmus kormányzati politikájának keretében – a felfelé emelkedő orosz állam számottevő eredményeket ért el a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózási kísérletében. A szerző felvillantja a sikeres külpolitikai és katonai törekvések, a hadseregfejlesztés, valamint a hivatali apparátus kiépítésének és korszerűsítésének anyagi hátterét, ami szorosan összefüggött az abszolútizmus tartópilléreinek megszilárdításával, a feudális viszonyok konzerválásával. Ugyanakkor B.I. Krasznobajev arra is rámutat, hogy az adott periódus a tőkés termelési mód csíráinak kialakulását is eredményezte, így a merkantilista iparpártolás, a manufaktúrák alapítása, a protekcionista vámpolitika, a belső vámok eltörlése, a kereskedelem fellendítése, a pénzügyi reformok, a bankok alapítása, a postahálózat, a közlekedés és a szállítás feltételeinek javítása következtében.

A 18. századi orosz kultúra fejlődésének alapvető vonásai és tendenciái című bevezető tanulmányában B.I. Krasznobajev bemutatja, hogy

az adott korszakban – a 17. század második harmadától 1812-ig – különböző fejlettségű és történelmi determináltságú kultúrák hatottak egymásra, s a születőben levő új, világi, nemzeti kultúra eltérő ütemben fejlődött az egyes társadalmi rétegek, szociális csoportok esetében, sőt területileg is. Az új társadalmi elemek (polgárság, kereskedők) csak részben tekinthetők a kialakuló nemzeti kultúra támogatóinak és hordozóinak, mivel a 17–18. század fordulóján végbement változások bonyolult áttételeken keresztül hatottak a kultúra fejlődésére, a szociokulturális szféra módosulásaira.

Krasznobajev kiemelt helyen foglalkozik az ún. régi és az új kultúra problematikájával, s ez utóbbi jellegének, sajátosságainak meghatározásával, az anyagi és a szellemi kultúra viszonyával.

A mezőgazdasági termelés kultúrája c. fejezetben L.V. Milov és L.N. Vdovina – főként levéltári források és 18. századi szakmunkák alapján – elemzik a természeti-klímatis viszonyokat, az agrotechnikai eljárások változásait, a két- és háromnyomásos talajművelés területi eltéréseit, valamint a termelési eszközök viszonylagos fejlődését. A szerzők megkülönböztetett figyelmet fordítanak az extenzív gazdálkodási mód, a különböző növényi kultúrák, a terméseredmények (általában 4–6-szoros maghozam) és a piaci árak elemzésére. A tanulmány értékes adatokat tartalmaz a korabeli állattenyésztés, a takarmányozás, a legelő- és rét-használat, továbbá a gyümölcs- és konyhakertészet bemutatására is.

L.V. Milov és L.N. Vdovina szükségesnek tartják a 18. századi mezőgazdasági gyakorlat és a tudományok kapcsolatának értékelését is, felidézve V.N. Tatyiscsev, A.T. Bolotov, I.I. Lepjohin, F.I. Gmelin, P.I. Ricskov, V.P. Zujev és I.Ja. Ozereckovszkij jelentőségét, valamint az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Közgazdasági Társaság kezdeményezéseinek, pályamunkáinak fontosságát.

Az ipari termelés kultúrája címmel a kötet egyik legjobb tanulmányát N.V. Kozlova, L.V. Kosman és V.R. Tarlovskaja írták, akik kitűnően érzékeltetik a merkantilista iparpártolás lényegét, a manufaktúrák térhódítását, számbeli növekedését. Jól tükrözi ez utóbbit az a tény, hogy I. Péter trónralépésekor kb. 30, uralkodásának végén (1725-ben) mintegy 200, II. Katalin halálának évében (1796-ban) pedig 1200 jelentősebb manufaktúra működött az országban. A szerzők elemzik a nehéz- és könnyűipari üzemek területi megoszlását, a foglalkoztatottság nagyságát, a bér munka alkalmazásának arányát (a század végén kb. 220 ezer fő), s a technológiai eljárások színvonalát.

A 18. század második felének ipari termelését vizsgálva, a tanulmány írói hosszasan foglalkoznak az urali vasgyártás mennyiségi mutatóival (1800-ban 9,9 millió pud = 162.427 tonna), bebizonyítva, hogy ezen a téren a cári Oroszország megelőzte Európa bármely országát, s csak a 19. század első évtizedeiben szorult Anglia mögött a második helyre.

A fenti tanulmányban fontos helyet kap a korabeli házi- és kézműipar, a halfeldolgozás, az enyvfőzés, a gabonaörlés, a szeszfőzés és a fafeldolgozás méreteinek illusztrálása, valamint az alkalmazott technológiai eljárások és újítások érzékeltetése.

N.V. Kozlova és V.R. Tarlovszkaja tanulmányukban *a korszak kül- és belkereskedelmét* dolgozták fel. Munkájukban ismertetik azokat a rendeleteket, amelyek elősegítették a kereskedelmi tevékenység fellendülését (1714: kereskedelmi társaságok felállítása; 1724: protekcionista vámok bevezetése; 1753: a belső vámok eltörlése; 1767 illetve 1775: az iparcikkekre és terményekre vonatkozó monopóliumok eltörlése, stb.), majd elemzik a kivitel (vas, gabona, nemesprém, kaviár, gyanta, hamuzsír, bőr, vászon, gyertya) és a behozatal (cukor, posztó, papír, festékanyagok, selyem, kávé, bor, gyümölcs) nagyságát, az egyes áruk értékeinek alakulását. Az 1780–90-es években az orosz kivitel 88, a behozatal 78 %-át tengeri úton szállították, főleg angol vállalkozók közreműködésével, mivel a kikötött hajóknak csak 7,2 %-a volt orosz tulajdonban.

N.V. Kozlova és V.R. Tarlovszkaja ezt követően bemutatják a belső áruforgalom alakulását, az országos, havi és heti vásárok (számuk az 1750-es években 627, 1790-ben 4044) szerepét, valamint a kereskedői rétegeket és azok életmódját.

Rendkívül érdekes L.M. Maraszinova munkája, amely *a korabeli közlekedés* állapotáról, a szárazföldi, folyami és tengeri szállításról, a csatornák és zsilipek építéséről nyújt összefoglaló leírást. A szerző ír a 15 788 verszt hosszúságú szárazföldi utak mostoha viszonyairól, a közlekedés lassúságáról (Moszkvából Kijevbe két hétig tartott az út!), a folyami szállítás előnyeiről, a leggyakoribb közlekedési eszközökről, és a postaszolgálat kiépüléséről.

A 18. századi orosz *településformák* építkezési jellegzetességeit, lokális és etnikai sajátosságait tárgyalja I.V. Vlaszova és D.N. Sanszkij tanulmánya. A szerzők szemléletesen idézik az európai vidékek, a szibériai tájak és a nagyvárosok építkezéseinek domináns vonásait, valamint a 18. század közepétől megfigyelhető várostervezés jellemzőit.

Szorosan kapcsolódik a fenti tanulmányhoz G.G. Gromov munkája,

amely a népi építkezés és lakáskultúra leírását tartalmazza. Szakszerűen tárgyalja a kelet-európai gerendákból ácsolt házak jellegzetességeit.

A kötet utolsó fejezetét R.M. Belogorszkaja és L.V. Jefimova írták, a korabeli öltözködés változásait kísérik nyomon I. Péter híres 1700. január 4-i rendeletétől – az európai szabású viselet bevezetésétől – a 19. század elejéig, bemutatva különböző társadalmi rétegek sajátos ruházatát.

A kötet egészére jellemző, hogy a szerzők tudományos igényvel elkészített szintézise komplex módon közelít a 18. századi anyagi kultúra feltárásához, lényegi jelenségeinek megragadásához. A tanulmányok kétségtelen erényei közé tartozik az is – ami az alkalmazott metodológiai elvekből következik –, hogy íróik a kulturális szféra komponenseit integráltan kezelik, s megbízható forrásbázisra támaszkodnak. Az olvasók minden bizonnyal érdeklődéssel várják a további köteteket is, amelyek a korszak szellemi életéhez (társadalmi gondolat, irodalom, zene, színház, képzőművészet, tudomány, technika, iskolaügy) nyújtanak biztos fogódzót, hasznos ismereteket.

V. Molnár László

RUDOLF G. ARDELT

Friedrich Adler. Probleme einer Persönlichkeitsentwicklung um die Jahrhundertwende

(Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1984, 323.)

Ardelt személyében a kérdés ismert és elismert szakértője vállalkozott a jelentős feladatra. (A szerző a könyv írása idején a salzburgi egyetem docense volt, jelenleg a linzi egyetem újkori tanszékének vezető professzora.) Noha munkája Friedrich Adler (1870–1960) életrajzának első részét (1911-ig) dolgozza fel, úgy is mint önálló egész, úgy is mint az egész életrajz része figyelemre méltó, nagyszabású vállalkozás.

Friedrich Adler, az osztrák szociáldemokrata párt titkárának menyetele 1916-ban Stürgkh gróf, osztrák miniszterelnök ellen és az a szerep, amit apa és fia, Victor Adler és Friedrich Adler az osztrák szocialista

párt vezetésében betöltött, egyedülálló jelenség az egész európai munkásmozgalom történetében. E kettő – a két Adler sajátos szerepe az osztrák párt vezetésében és a merénylet – összefügg. De semmiképpen sem arról van itt szó, mintha hatalmi harc folyt volna az apa és fia között, vagy akár az Adlerek és a szociáldemokrata párt vezetése között. Ha lehet mondani, az ellenkezője az igaz. Victor Adler minden erejével igyekezett megakadályozni, hogy fia a pártban, a pártvezetésben feladatot vállaljon. Azt szeretne volna, ha fia tudományos pályán marad. Itt apa és fia különös és súlyos konfliktusával állunk szemben, amely végigkísérte egész életüket. Ardelt életrajzi munkája középpontjában éppen ez a konfliktus áll és választott módszere, a mélylélektani, szociológiai és a történeti analízis komplex alkalmazásával feltárja e konfliktus gyökereit, majd kibontakozását a *fin de siècle* légkörében. A munka különös értéke, hogy nemcsak a személyiség fejlődésének gondos és meggyőző rajzát adja, de egyben izgalmas kultúrtörténet is. A könyv egésze az osztrák munkásmozgalom történetének egy fontos szakaszát eredeti szempontból világítja meg.

Az életrajz 1911-el történő lezárását az indokolja, hogy Friedrich Adler Zürichből – ahol addig tanulmányait folytatta – hazatér Bécsbe és bekapcsolódik az osztrák párt vezetésébe. De az életrajz írója szempontjából ez azért is szakaszhatár, mert ezzel kényszerűen megváltozik a biográfia forrásbázisa is. Fentmaradt Victor és Friedrich Adler levelezése (őrzi a Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien 8, Albertgasse 23. Nachlass Victor und Friedrich Adler /Adler-Archiv/) és ezen belül apa és fia teljes levelezése a zürichi tartózkodás idejéből, az 1897 és 1911 közötti időszakból. Ez a rendkívül érdekes és értékes dokumentáció a szerző fő forrása erre a periódusra vonatkozóan. Az 1911 utáni időszakból természetesen ilyen írásbeli forrás már nem áll a szerző rendelkezésére, a következő életszakasz története kényszerűen más forrásbázisra kell, hogy támaszkodjon. Ardelt maradéktalanul kihasználja ezt a levelezést, de nem ez az egyedüli forrás-bázisa. (A munka imponáló megalapozottságát mutatja, hogy a könyv terjedelmének egyharmadát a jegyzetapparátus és a bibliográfia teszi ki. Ez a terjedelmes forrásbázis mégse terheli a stílust, a szerző elegáns biztonsággal és lebilincselő érdekességgel formálja belőle hőse történetét.)

Az életrajz a bevezetőn és a Schlussbemerkungen-en kívül 5 fejezetben tárgyalja a család történetét, azt a miliőt, amelyben Friedrich Adler felnőtt; megmutatja, hogy a szülők egyik meghatározó, döntő személyiségváltozásainak a problémái egy zsidó polgári családnak a mélyreható

társadalmi változások közepette történő asszimilációjában gyökereznek; kibontja apa és fia alapvető konfliktusát, végigkíséri azt három évtizeden át. Részletesen tárgyalja Friedrich Adler tudományos pályafutását, Mach filozófiájának az elsajátítását, kapcsolatát a Svájcban élő orosz forradalmi emigrációval, végül a svájci és osztrák munkásmozgalom viszonyait az első világháború előtt. A munkának, mint részletnek azért is van önálló jelentősége, mert 1911-ben, amikor Friedrich Adler bekapcsolódik az osztrák politikai életbe, az osztrák szociáldemokrata párt vezetésébe, előttünk áll a fiatal szocialista jellemének legfontosabb vonásaival, látjuk és értjük a személyiségét meghatározó motívumokat. Úgy érezzük, hogy a következő életszakasz, élete legfontosabb fejleményei, a merénylet megértésének a kulcsa is a kezünkben van. A munka nemcsak azt a lelki diszpozíciót ábrázolja, amellyel az ifjú politikus belépett az osztrák munkásmozgalomba, de azt az ideológiai fegyverzetet is, amivel akkor rendelkezett.

A fin de siècle, a század első évtizede az az időszak, amikor a munkásmozgalom feldolgozza azt a változást, amely Marx és Engels halála után bekövetkezett a természettudományok fejlődésében, a társadalom átalakulásában. Kitűnő része az életrajznak, ahogy meghatározza Friedrich Adler pozícióit ebben az izgalmas, pezsgő, szellemi világban. Míg Adler – ahogy a szerző rámutat – az imperializmus problematikájával nem foglalkozott (talán ezt magyarázza a döntő években a svájci tartózkodás), a fizikus Adler a természettudományok új fejlődésének filozófiai problematikája iránt elmélyült érdeklődést mutatott. A könyv negyedik fejezetében kibontakozik előttünk a marxista filozófia vitája az ismeretelmélet kérdéseiben; Mach, Bogdanov, Lenin, Kautsky, Plechanov, Mehring nézetei közt megismerhetjük a fiatal Friedrich Adler gondolatainak pontos helyét. De a szociáldemokrácia taktikája és stratégiája területein is világosan elhatárolódnak Adler nézetei a szindikalizmus és a reformizmus korabeli kérdéseiben.

A 20. század nyolcvanas éveiből visszatekintve talán a legmegragadóbb a műben az a morális atmoszféra, az a szellem, amely a 19. század utolsó évtizedeiben a II. Internacionálé vezető köreiből uralkodott, az a morális igényesség, amely a két Adlert elsősorban jellemezte.

Victor Adler gazdag családjának egész örökölt vagyonát a mozgalom céljaira áldozta. (Ugyanezt tette Otto Bauer is!) Victor Adlernél ez az áldozatkészség olyan fokot ért el, hogy az Arbeiter Zeitung fenntartása érdekében nemcsak az örökölt vagyon úszott el, de később súlyos adós-

ságokba is keveredett. Kritikus anyagi helyzetében, összes energiáit igénybevevő pártmunkája mellett ekkor Victor Adler fordításokat vállalt. Ezeket azonban nem tudta befejezni és Karl Kautsky volt az, aki magára vállalta Adler összes fordítási kötelezettségét és az értük kapott honoráriumot eljuttatta barátjának, V. Adlernek. Friedrich Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” c. híres munkájának egész honoráriumát utalta át Adlernek. Súlyosan beteg felesége és gyógyíthatatlan betegségben szenvedő lánya mellett, maga is több súlyos betegséggel küzdve, áldozta Victor Adler minden energiáját, egész szellemét a munkásmozgalomnak. Ha fiának a pártmunkában való részvétele ellen olyan hosszú ideig és olyan makacsul küzdött, azt is csak azzal lehet magyarázni, hogy teljesen azonosítva magát fiával (Victor Adler fiához való viszonyáról, fia 1917-es bírósági tárgyalásán: „Számomra ő volt és marad a legkedvesebb ember”. Friedrich Adler von dem Ausnahmegericht. Die Verhandlungen vor dem. §.14. Gericht am 18. und 19. Mai 1917 Nach dem Stenografischen Protokoll, Verlegt bei Paul Cassirer Berlin, 1919, /továbbiakban: Vor dem Ausnahmegericht) 110. old.) benne akarta megvalósítva látni saját vágyait, hogy tudniillik a mozgalom helyett a tudománynak szentelje életét. De éppen ez a tudattalan törekvés mutatja annak az áldozatnak a nagyságát, amelyet Victor Adler a munkásmozgalom érdekében hozott.

Ennek a jellemnek a heroizmusát csak még jobban kiemeli, hogy az idősebb Adler nem azokhoz a munkásmozgalmi vezetőkhez tartozott, akik lelkesedésükben nem látták az ügy reális nehézségeit, amelyekkel meg kellett küzdeniök. Az ő szkepticizmusával világosan szembenézett a mozgalom gyengeségeivel, látta az ellenfél összes előnyeit és ennek ellenére szállt szembe nap mint nap, évtizedeken át az elmaradott Monarchia társadalmi viszonyai közt egy abszolutizmusra hajló hatalom teljes elnyomó apparátusával. Ez az a magatartás, amit Ardelt találóan az ő „illúziók nélküli sztoicizmus”-ának (217. old.) nevez. Fiánál – más formákban – ugyanezzel a magasrendű igénnyel találkozunk.

Ardelt, teljes joggal, több más motívumra is rámutat, de ezek mellett kétségtelen, hogy ez az a szellemi igényesség, amely Friedrich Adlert már egyetemi munkájának a kezdetén a kémiai studiumokkal való szakításra készíteti (apjának írt levelében e kérdésben Friedrich többször hivatkozik Engels példájára, aki az Anti-Dühring előtt hét évig foglalkozott matematikával és természettudományokkal) és a matematika és a fizika tanulmányozására ösztönzi. Ez a szellemi igényesség hajtotta a konkrét tudománytól az elméleti általánosításig, az elméleti fizikától a Mach-i filozó-

fiáig, „a marxista elmélet ismeretelméleti legitimálása” problémáihoz, a tudománytól a megismerő emberig.

De ami „az embert” illeti, tudjuk, hogy ez sem elégítette ki a fiatal Adlert. Nemcsak a fiú azonosulása az apával készítette Friedrichet a munkásmozgalom szolgálatára (Friedrich Adler a tárgyalásán: „Összes emberi kapcsolataim között, apámhoz való viszonyom volt a legbensőségesebb... és én már a zürichi időszakban megírtam leveleimben, hogy nem csupán azért szeretem, mert ő az apám, hanem mert példamutató ember a pártban és mert példamutató ember, egyben a legjobb barátom, és hogy személyileg oly közel áll hozzám, mint csak a feleségem, akik eszméimet és politikai meggyőződésemet tekintve a hozzám legközelebb álló emberek.” Vor dem Ausnahmegericht, 110. old.), de lelkiismerete morális parancsa is. Erre a motívumra Adlert világosan utal és idézi az ifjabb Adlert: „Aki egyszer a szociális helyzetet felismerte, nem tud többé kényelmesen (gemütlich) valamilyen más kérdéssel foglalkozni, annak a lelkiismerete ezentúl mindig e legsürgetőbb kényszer hatása alatt áll.” (197. old.) (Kiemelés az eredetiben.) Végül „csak” ugyanez, a hajlíthatatlan lelkiismereti igényesség az, amely a háború kitörésekor és háború alatt szembe fordítja Friedrich Adlert az osztrák háborús abszolutizmussal és az azt toleráló párttal, valamint apjával, ami élete legsúlyosabb döntéséhez, a merényletbe vezetete.

Adlert témájához méltóan fejezi be az életrajznak ezt az első részét, mikor Friedrich Adler életének mintegy a vezérmotívumát felmutatva, hőse jellemének azt az elemét ragadja meg, amely élete első szakaszában végleg kialakulva, meghatározta a következő másodikat. Friedrich párttitkári állásáról való lemondását bejelentő levelében, 1914. augusztus 8-án ezt írta a pártvezetőségnek: „Mert a szellemet nem lehet megölni, testvérek! Semmi sem igazabb, mint ezek a régi szavak. Ők nem tudják megölni a szellemet, üldözések nem árthatnak neki. De *mi*, mi képesek vagyunk életünknek ezt a legmélyebb tartalmát megsemmisíteni. Ha másképpen nem megy, mentsék meg önök a gépeket és az előfizetőket, én nem tehetek mást, mint hű maradni ifjúságom legmélyebb felismeréséhez: a legsúlyosabb bűn, az egyetlen bűn, amit nem lehet megbocsájtani, a szellem ellen elkövetett bűn.” (225. old.) (Kiemelés az eredetiben.)

Összefoglalólag: minden bizonnyal joggal értékeli a szerző Friedrich Adler életének ezt a szakaszát úgy, hogy teljesítménye besorolható a 20. század filozófiájába, azokhoz tartozik, akik hozzájárultak a modern gondolkodás úttöréséhez. De ha összehasonlítjuk a 20. század fizikájának

úttörőivel, a Wiener Kreis-sal, vagy a frankfurti iskolával, akár a marxizmus olyan teoretikusaival, mint Lukács György, vagy Karl Korsch, megállapítható, hogy eredetét nem alkotott. (227.) Mégis, ha Adler egész életútját tekintjük, ezt a szakaszt sem lehet negatívan értékelni. E szakasz – az előbbiekből következően – determinálta a későbbi fejlődést, de megalapozta és hozzájárult későbbi teljesítményeihez is. És itt elkerülhetetlenül túl kell lépnünk az életrajz (idő)keretein.

Az osztrák szociáldemokrácia e két nagy alakja életrajzában arra is választ keresünk: mi a magyarázata annak a feltűnő jelenségnek, hogy míg a német szociáldemokrácia már az első világháború alatt három részre szakadt; míg a többi európai ország jelentős részében és jelentős munkásmozgalmaiban súlyos szakadás következett be az első világháború után; az osztrák szociáldemokrácia lényegében meg tudta őrizni egységét a háború idején és azt követő forradalmi időszakban is? Természetesen nem az egyetlen, de az egyik – lényeges – oka e feltűnő jelenségnek éppen a két Adler személyében, mentalitásában, jellemében rejlik.

Victor Adler fia bírósági tárgyalásán a bíró kérdésére ezt mondja: „Politikai ellenfelemben azonban én sosem láttam személyes ellenséget.” (Vor dem Ausnahmegericht, 130. old.) Ez egy kulcsmondat. Az, ami a 20. század ezt követő évtizedeiben lejátszódott, megtanított minket értékelni ezt a szellemet. A benne megnyilvánuló mentalitás a konfliktusok kihordásának a képességét jelenti, azt a közeget, amely lehetővé tette, hogy az osztrák szociáldemokrácia a nagy megrázkódtatásokat is egysége megóvásával tudja kiheverni.

És végül, ami Friedrich Adler hozzájárulását jelenti ennek az egységnek a megóvásához.

1918 novembere sorsdöntő hónapja az osztrák történelemnek, amelyben az osztrák nép, az osztrák szociáldemokrácia és a két Adler sorsa elválaszthatatlanul összefonódott. 1918. november 12-én az osztrák forradalom győzelemre viszi a köztársaság ügyét. Előtte való nap halt meg az osztrák szociáldemokrácia vitathatatlan vezére, Victor Adler. Tíz nappal később apja halála után, 1918. november 21-én Friedrich Adlert Bécsben felkeresi Kun Béla. Kun előző nap érkezett haza Budapestre Szovjet-Oroszországból és első útja Friedrich Adlerhez vezetett, akinek Lenin üzenetét hozta. Az osztrák és a magyar forradalom vezetője tárgyalásáról nem maradt fenn dokumentum, de nem lehet vitás, hogy Lenin és Kun arról akarta meggyőzni a fiatal Adlert – akit különösen az osztrák miniszterelnök ellen elkövetett merénylete óta a tántoríthatatlan

forradalmár nimbusza övezett, aki óriási tekintéllyel rendelkezett az osztrák munkásság körében, és akit az orosz forradalmi emigráció még Svájc-ból ismert —, hogy szakítson a szociáldemokráciával és alakítsa meg az osztrák kommunista pártot. Ismeretes, hogy Friedrich Adler az ajánlatot elvetette és úgyis mint az osztrák munkástanács elnöke, döntő befolyása alatt tudta tartani a forradalmi időszakban az osztrák munkásosztályt és megőrizte az osztrák szociáldemokrácia egységét. Minden bizonnyal a Stürgkh elleni merénylet mellett Friedrich Adler életének ez a legnagyobb horderejű döntése.

Ha a két Adler, apa és fia drámájában, az apával való konfliktusban a merénylet a csúcspont, az utána következő katarzisban, az apja szellemével való azonosulásban Friedrich Adler mentette meg az osztrák szociáldemokrata pártot; az apja halálát követő napokban éppen ő nem tehette semmivé apja művét: az osztrák szociáldemokrata párt egységét.

Friedrich Adler döntésének a jelentőségét növeli, hogy hatása messze túl terjedt Ausztria határain. Ezekben a hetekben és a következő hónapokban az osztrák szociáldemokrácia földrajzi és politikai értelemben kulcshelyzetet foglalt el. Az volt a kérdés, hogy a radikális forradalmi mozgalom, amely Oroszországból kiindulva 1919 márciusában elérte Magyarországot, Ausztrián keresztül, az osztrák forradalmi mozgalom segítségével egyesülni tud-e a német forradalommal, vagy sem? Amennyiben Friedrich Adler magatartása — ezekben a hónapokban — döntő mértékben meghatározta az osztrák munkásmozgalom profilját, egyben nehezen vitatható, hogy ennek az egyesülésnek a megakadályozásában — más okok mellett — jelentős szerepet játszott az osztrák szociáldemokrácia magatartása 1918-ban, 1919-ben.

Szinai Miklós

The Working Class in Modern British History

*(Essays in Honour of Henry Pelling. Cambridge University Press.
Cambridge-London, 1983, 308.)*

Magyarországon az utóbbi időben szinte közkeletűvé válik emlegetni, hogy csökken az érdeklődés a munkásmozgalom története iránt. E meg-

állapítás nagyon sokféle gondolatot ébreszthet – mindenesetre nem érdektelen szembesíteni ezt (a nem ellenőrzött) magyar valóságot a nemzetközi jelenségekkel. Az összevetésre éppen Nagy-Britannia nyújtja a példát, a liberalizmus, igaz, egyúttal a munkásmozgalom „hazája” is. S ugyancsak alaposan meggondolkoztató körülmény, hogy e kötet, amely hangsúlyozottan a munkásmozgalom felől közeledik a problémákhoz – nem valami eldugott angliai „ellenzéki kiadvány”, hanem a cambridge-i egyetem nyomdájának terméke, s a kötet tanulmányainak legtöbb szerzője az oxfordi és a cambridge-i egyetem tanára.

Maga a kötet „alapgondolata” teljesen szokványos: a szerzők egy ismert és becsült történészprofesszor emlékének szentelték a kötetet, Henry Pellingnek, aki ugyancsak a cambridge-i egyetemnek volt a történészprofesszora. A szokványos történet azonban ezzel véget is ér, mert H. Pelling (akinek, ha nem csalódom, egyetlen írása sem jelent meg magyarul) olyan történész volt, aki jóllehet – jónéhány professzor-társával szemben – maga nem vett részt közvetlenül a munkásmozgalomban, avagy a baloldali lapok rendszeres publicisztikájának a fellendítésében – mégis a munkásmozgalom-történetírás terén maradandót nyújtott. Pelling a liberalizmus felől közeledett a századforduló angol szociális és politikai valóságához, s látta meg a szociális problémákat. Ennyiben pályáíve balfelé mutatott, így önmagában véve az „ünnepelt” életműve is elgondolkodtató – hiszen sokak szerint ennek a pályáívnek éppen a munkásmozgalomtól kellett volna a liberalizmus felé vezetnie. De sem Pelling, sem e kötet szerkesztői és írói nem így vélekedtek.

A kötet általános bevezető írását az ismert kutató, Jay Winter írta (Cambridge, Pembroke College) a munkásmozgalom-történetéről és történetíróiról. Winter bevezetőjéről sok mindent lehet mondani, de azt, hogy unalmas, avagy az akadémikus tiszteletkört leíró tanulmány lenne – azt semmiként. Megállapítja, hogy a brit munkásmozgalom-történet kezdetén az úttörők a hangsúlyt arra helyezték, hogy miként következett be a munkások szociális lázadása, vagyis a munkásmozgalom önállósodása. A második szakaszban – jóval később – sokan azt kezdték hangsúlyozni, hogy a szervezett munkásmozgalmon kívül milyen széles munkástömegek maradtak apatikusak. Winter megjegyzi, hogy a tendencia-váltás kétségtelen, s az is nyilvánvaló, hogy ez összefüggött az 1945 utáni politikai fejlődéssel – hiszen ekkor oly sokan bizakodtak a mély strukturális változásokban – ami csak részben valósult meg. A „váltásnak” azonban személyi összefüggései is voltak. Olyanok, hogy a hajdani úttörők (A.

Webbek, majd G.D.H. Cole) után a „zászlót” tovább vitte egy olyan nemzedék, amely az 1930–40-es években Cambridge-ben és Oxfordban tanult, többségük valamilyen módon részt vett a második világháború harcaiban, és legtöbbször az 1930–40-es években kommunista párttag is lett. Többségük ugyan 1956-tól már nem maradt kommunista pártban – de szocialista meggyőződésüket megőrizték. Ez nagy nemzedék volt, „minőségi” munkákat alkotott (közülük nálunk magyarul csak Hobsbawm ismert, de közülük tartozik Asa Briggs, John Saville, Royden Harrison, E.P. Thompson). Részben éppen az ő írásaiknak is köszönhető, hogy a szigetországban nem terjedt el (legalábbis a színvonalasnak elfogadott írásokban) az az elitista vélekedés, mely szerint a munkásság könnyedén meghoz különféle határozatokat, de ezeknek nincsen semmiféle tényleges következménye – a tényleges politikát ugyanis egészen mások alakítják.

J. Winter ezek után kitér arra, hogy milyen tényezők hozták meg a váltást. Ezek között a nyugati 1968-as diák-felkeléseket (nem az uprising, hanem a revolt terminológiát használja), illetőleg a „prágai tavasz”-t s a 70-es évekkel kezdődő tömeges munkanélküliséget említi. Ennek volt azután a következménye, hogy a munkásmozgalom történetírói közül többen Gramsci-hoz tértek vissza és a munkáskultúra történetével kezdtek foglalkozni, illetőleg azzal, hogy e munkáskultúrára mennyiben hat még a régi „felsők” kultúrája is. Winter azt tekinti a jellemzőnek, hogy a munkásmozgalomtörténészek többsége a francia „histoire totale” igénynek megfelelően inkább arra törekedett, hogy az ország, politikai, gazdaságtörténeten túlmenően a statisztikai, családtörténeti, a vallástörténeti és a demográfiai adatokat mind figyelembevéve dolgozzon. Végül Winter ugyanitt megjegyzi, ha egyesek az általános történetírás elemzésénél olyan eredményre jutnak, hogy a fejlődési ív azt bizonyítja: amikor az elemző történetírást kiszorítja az elbeszélő – akkor a munkásmozgalomtörténetírásban éppen az ellenkező tendencia figyelhető meg.

A tanulmánykötet első tanulmányai az örök izgalmas korszakba vezetik az olvasót: a századforduló útvasztói közé. Annak idején Pelling is e témával „tört be” a munkásmozgalomtörténet művelői közé. Az itt ismertetett kötet tanulmányai jellegzetesen egy témát állítanak a vizsgálódás központjába: miként önállósodott a munkásmozgalom és miként vált el a liberálisoktól.

A nyitó tanulmány szerzője, Peter Clarke (Cambridge, St. John's College) a következő témát választotta: „Az osztályharc szociáldemokrata

elmélete”. Clarke mindjárt első soraiban aláhúzza, hogy Angliában a szociáldemokrata fogalomnak a munkásmozgalomban mindig jobboldali csengése volt – amit a Labour Party megszületésétől kezdve a labourizmussal állítottak szembe. Igaz, Angliában volt egy másfajta örökség is – a Hyndman-féle Szociáldemokrata Föderációé – de az sem egyértelműen pozitív a maga szektás korlátaival, azzal, hogy nem tudta a munkástömegeket maga mögé állítani. A modernebb, századforduló utáni, „európaibb” szociáldemokratizmussal kapcsolatban Clarke egyértelműen leszögezi, hogy a baloldali bírálóknak (legyen az Cole vagy Lenin) igazuk volt, amikor a megszépítő és leegyszerűsítő gradualizmussal szemben rámutattak eme elmélet és gyakorlat korlátaira. Clarke nagy történeti íven át mutatja ki, hogy Tawney korai írásaiban mennyiben tapinthatók ki azok az elméleti nyomok, amelyekben ugyanúgy felfedhetők a fábiánus, mint a Hobson és Hobhouse-féle baloldali liberális hatások, amelyek azután Gaitskell és Crosland elméletében és gyakorlatában folytatódnak, amelyek az osztályharc helyett hangsúlyozottan az osztályok együttműködésére helyezték a hangsúlyt – ami azonban újra és újra megbukott, mind az elméletben, mind a gyakorlatban.

Clarke megjegyzi, hogy a fábiánusoknál erősen jelentkezett egy technokrata és elitista megközelítés is – ez különböző fázisokban szintén hosszú életűnek bizonyult – de amely ugyancsak igen korán kitermelte a maga „ellenszérumát”, legyen az Morris és a technokrata iskola „moralista” kritikája, avagy később a „guild-szocialisták” által nyújtott alternatíva. Ezek a tendenciák nem rövid távon jellemzik az angol munkásmozgalmat, hiszen a Webbek-, illetőleg Hobson tradícióját bizonyos fokig Keynes folytatja, majd az 1950-es években Gaitskell, amikor a Labour Party modernizálását követelte – s a modernizálás természetesen tartalmilag ismét irányváltást jelentett nála. Csakhogy Clarke úgy idézte fel a Gaitskell-i ajánlást, hogy azzal ismét mindjárt szembeállította annak Bevan-féle és számára rokonszenvesebb kritikáját, aki Gaitskell ellenében felvetette: igaz, sokan 1950–51-ben eltávolodtak a Labour Party-tól, csak éppen azt is meg kell vizsgálni, hogy miért. S itt, mint ismeretes, Gaitskell és Bevan homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutott, hiszen Bevan éppen a radikálisabb, méghozzá a gyakorlatban radikálisabb politika követését ajánlotta, s nagyon kevésbé törődött a jobboldali ellenállással.

Clarke hangsúlyozta, hogy e tendenciák soha nem pusztán az elmélet vagy a gyakorlat síkján jelentkeztek. Gaitskell is, Bevan is egyszerre jelen-

tett nyitást-folytatást mindkét vonatkozásban. S Bevant a reformista, „szociáldemokrata” elméleti nyitással szemben ezekben az 1950-es években is kiegészítette Crossmann, aki opponálta a croslandi „szociáldemokratizmust”. A szakszervezeti mozgalom mindennapjaiban a „szociáldemokrata” elméleti nyitást kiegészítette a szakszervezeti mozgalom praktikizmusa, amit ekkor Deakin képviselt, s ami bizonyos fokig bázist nyújtott Gaitskell-nek, anélkül, hogy elméletileg teljesen egybeesett volna e két tendencia.

A kifejtetteket kiegészíti két életrajzi tematikus írás – és egy olyan tanulmány, amely egy nagyon ismert és sokszor vitatott kérdést tárgyal újra. Ez utóbbi tanulmány szerzője Alstair Reid (Cambridge, Gonville and Caius College), aki a munkásarisztokrácia jelenségének újrvizsgálatára vállalkozott. Reid megemlíti, hogy a kérdést tudományos igénnyel még Hobsbawm vetette fel 1954-ben a Cole-émlékkötetben, amikor a munkásarisztokrácia angliai jelenségét körvonalazta és számukat is felbecsülte – durván az összmunkásság 10%-ra becsülve. Hobsbawm kutatási eredményeit azonban Pelling még annak idején több fontos ponton megkérdőjelezte. Így szerinte a kvalifikált szakmunkás (kézműves) réteg nem volt annyival jobb, s főként biztosabb szociális helyzetben, mint a munkásság zöme. Reid Pellingnek e bírálata nyomán haladt ezúttal tovább – szintén kétségbevonva a munkásarisztokrácia e biztos elhatárolásának lehetőségét. Mindenekeleőt aláhúzta, hogy a munkanélküliség válságai a szakmunkások rétegét is mindig súlyosan érintette, s az ő életszintjüket is lerontotta. Ugyanakkor szerinte a csoport kiváltságai azért is könnyen kezdhetők voltak – mert a technológia minden iparágban nagyon gyorsan változott – és így a szakismeretek is gyorsan elévülhettek. Végül a tapasztalati tények bizonyították, hogy a nem szakmunkások egy csoportja sokszor még többet is kereshetett, mint a szakmunkásoké.

Reid saját vizsgálódási eredményeit részben egy 19. századbeli tanulmányosorozatra is építette – amely még az 1860–70-es években több kiadást, újraírást ért meg, s amely egy vasipari munkás, Thomas Wright tollából származott. Reid éppen Wright írásaira támaszkodva húzza alá, nemcsak e szakmunkás réteg bizonytalansági érzését, azt, hogy a nagyiparban legfeljebb 10%-ra, az egész iparban pedig csak 5%-ra becsülte azoknak a szakmunkásoknak a számát, akik ténylegesen bizonyosak lehettek abban, hogy munkahelyükről nem bocsájtják el őket.

Reid Wright egykorú írásai alapján még néhány lényeges megfigyelést tett. Ezek közé tartozik az az ismertebb kettős magatartás, amivel

ezek a szakmunkások mindig erősen elkülönítették magukat (ekkor) a nem szakmunkásoktól – másfelől az a „kemény öntudat”, amivel a „felsők” is nemcsak elhatárolták magukat, hanem akikkel szemben félreérthetetlenül kikristályosodott bennük az osztálytudat.

Ennél a szakmunkásrétegnél azonban sokféle más reagálás is megtalálható volt. Így igen sokan sokkal hamarabb fogadták el megintcsak a felülről bekövetkező szociális reformokat – s egyelőre ekkor (az 1860–70-es években) még sokan kételkedtek az alulról, önerőből megvalósítható szociális változásokban. Másfelől a „nem-szakmunkások” lebecsülésével együtt még fokozottabban megmutatkozott a női és a háztartásbeli munkások teljes lenézése. Ugyanakkor a megbecsült szakmunkások „világnézetének” fontos ismérve volt a „józsanság”, s így az iszákos munkások kivetése ugyanúgy, mint azoknak, akik valamilyen okból külső segélyért, „alamizsnáért” folyamodnak. Ugyanezek a munkások pálcát törtek az olyan munkások fölé is, akik mintegy „saját hibájukból” buktak el azzal, hogy túl korán nősültek meg, s részben emiatt, avagy más okok folytán nem képezték tovább magukat. S ezek a magatartásbeli, szemléleti jegyek egyszerre tették ezt a szakmunkás-réteget többé-kevésbé zárttá, ugyanakkor mégis mozgékonyra és nyitottá is, hiszen a szakismeretek egyfelől elsajátíthatóak, másfelől a technológiák váltásai nyomán cserélhetőek is voltak.

A tanulmánykötet ezután két „életrajzot” közöl, méghozzá úgy, hogy az egyik „perújrafelvétel”, amit a magyar közgondolkodás valószínűleg nagyon kevésbé venne észre, mivel a nálunk nagyon kevésbé ismert Keir Hardie személyéhez tapad. (Itt persze ezt csak fenntartással írhatjuk le, az 1890-es években a Népszava elsőkézből kért és kapott cikkeket Hardie-tól, és Justus Pál a Szocializmus felszabadulás utáni első számában már megragadta az alkalmat, hogy megemlékezzen róla. Az ezt követő 40 évben azonban egy kézen meg lehet számolni a vele foglalkozó magyar cikkeket.) A másik életrajz-jellegű cikk annál feltűnőbb a magyar olvasónak. A cikk „hőse” Winston Churchill – aki iránt mintha mindig is a legnagyobb érdeklődést tanúsított a magyar olvasó az említett negyven évben. Csakhogy ezúttal a szerző Paul Addison (az edinburgh-i egyetemről) olyan látószögből vizsgálja Churchill munkásságát – amelyből eddig mindenestre magyar történész nem vizsgálta. A tanulmány címe: Winston Churchill és a munkásosztály 1900 és 1914 között.

Addison mindenekelőtt megállapítja, hogy Churchill életútja meszesemenően nem egysíkú, s politikai szakaszolása szembetűnő. Politikai

pályáját apja, Lord Randolph Churchill nyomdokain tory demokrataként kezdte. A konzervatív-unionista pártot azonban ismeretes módon 1903-ra szétszakította Joseph Chamberlain „szabadkereskedelmi” lázadása, és a sokat ígérő fiatal politikus követte Chamberlaint a liberálisokhoz, akik oly nagyra becsülték, hogy 1904-ben a biztos választókörzetben, Manchesterben indították. Churchill 1905-ben már államtitkár a kormányban – és 1908-ban kereskedelmi miniszterként már a kabinetnek is tagja lett. S éppen ezen a poszton már a legközvetlenebbül is találkoznia kellett a „munkáskérdéssel”.

Az élet azonban ezúttal sem volt egyenesvonalú. Manchesterben végülis megbukott és egy erősen munkás-lakosságú kerületben, Dundee-ban jutott vissza a parlamentbe, ami talán szintén visszahatott arra, hogy Churchill ekkoriban a parlamentben mégcsak nem is szimplán liberális, hanem Asquith és Lloyd George oldalán azok közé tartozik, akik leglendületesebben követelik az új szociálpolitikai törvények megszavazását.

Az életút harmadik fázisa 1910-ben kezdődik. Churchill ekkor kereskedelmi miniszterből belügyminiszterre „lépett elő” – és ez a helycsere erősen visszahatott szemléletére. Ez nem pusztán a bársonyszékek felcserélése, ő minden jel szerint liberális miniszter kívánt maradni, de éppen ekkor lángoltak fel a nagy országos sztrájkok – s így végül ő lett az a keménykezű, hírhedten munkásellenes belügyminiszter, aki elsőként alkalmazta tömegesen a katonákat a sztrájkok letörésére (nemcsak mind rendfenntartó biztos közeget, hanem kifejezetten munkák elvégzésére, sztrájktörőként és a sztrájktörők védelmezőjeként is). Ez a harmadik fázis eltávolította, szembeállította Churchillt a munkássággal, s a tory demokrata, baloldali liberális „dicsfénye” erősen elhalványult. 1911 ősztől Churchill tengerészeti miniszter lett – s flottaépítő-imperialista politikája már nem erősítette fel a korábbi szociális szellemű Churchill-vo-násokat.

Addison érdekes cikkében megkülönböztetett érdeklődéssel fordul a második korszakbeli Churchillhez, jelzi, hogy tulajdonképpen Churchill mindvégig az a tory demokrata maradt, aki elsősorban az angol világbirodalmat kívánta megteremteni, hatékony angol államgépezettel a fennálló társadalmi rend megszilárdítására törekedett. Így paternalista alapon ismerte fel a szociális helyzet megreformálásának szükségességét, s így lett Lloyd George-nak is ekkor támasza. Ilyen alapon még a fábiánusokkal is tárgyalt, tőlük is átvette a „nemzeti bérminimum”-elvét (1908-ban!). Mindehhez Addison hozzáteszi: ez Churchill számára annál is könnyebb

volt, mert ő nem a középosztályból érkezett, sőt egész életében a felső körök és a vidéki gentry közelebb állt hozzá, mint az erős középosztály.

A szemléleti kérdések mellett Churchill e második szakaszban gyakorló kereskedelmi miniszterként még közvetlenebbül kellett, hogy foglalkozzon a „munkáskérdéssel”, s éppen az ekkor születő új szociális törvényekkel. Hiszen éppen ő a miniszter (s szorgalmazója) a bányászok számára bevezetett 8 órás munkanap törvénynek. Sőt Addison megjegyzi, Churchill ekkor még azt is felkarolja (ne feledjük, ez a liberális-labour szövetség születésének korszaka), hogy az új törvények alkalmazásánál, ellenőrzésénél munkás-szakszervezeti vezetőket alkalmazzanak felügyelőként. Csakhogy Addison egyszersmind azt is aláhúzza, hogy Churchill előszeretettel olyan bányász szakszervezeti vezetőket választott ki ezekre a posztokra, akik a szakszervezeti mozgalom jobbszárnyán hangsúlyozottan szocialista-ellenesek voltak! Vagyis a paternalizmus itt, ezen a téren is érvényesült.

S ha Churchill jellegzetes képviselője volt a tory demokrata felfogásnak – akkor a munkáskérdésben nem kevésbé jellegzetes képviselője volt éppen a saját munkásprofil kialakításának James Hardie. Fred Reid, a warwick-i egyetem előadója, a tekintélyes Hardie irodalmat figyelembe véve nem az egész életmű bemutatására vállalkozott, hanem egy „szeletet” választott ki – de ebben nemcsak jól koncentrált –, hanem mint már jeleztük, valóságos hangyabolyba nyúlt. Reid ugyanis Hardie hetilapjának, a Labour Leader történetét, belső problematikáját elemzi. Reid maga jelzi, hogy e lappal szemben az angol sajtótörténeti irodalomban igen elterjedt az a vélemény, hogy a Labour Leader szürkébb, mint a Blatchford által kiadott Clarion. Reid azonban ezt a megközelítést nem tekinti a leglényegesebbnek – ő Hardie politikai döntéseit és ezek érvényesítését tekinti a legfontosabbnak – és ezen az alapon tekinti Hardie-t is, s a Labour Leadert is abszolút pozitívnak. Hiszen ő és az általa hosszú időn át valóban „egy kézben” tartott lap volt az, ami előkészítette, majd kísérte a Független Munkáspárt, sőt magának a Munkáspártnak megszületését. Reid hosszan elemzi a lap rovatait, azt, hogy a Hardie-féle jellegzetes keresztényi szemlélet miként ötvöződött az ugyanannyira markáns munkáspárti-antikapitalista alapállással. S ugyanebből olvassa azután ki, hogy az 1890-es években (hiszen a Hardie által kiadott, szerkesztett és finanszírozott lap, „Hardie-évtizede”, 1893-tól 1903-ig tart) Hardie mindvégig kettős veszély ellen küzdött: egyfelől a brit Szociáldemokrata Föderáció szakszervezetellenes szektariánizmusa, másfelől azon liberális járszalagon

haladó szakszervezeti vezetők befolyása ellen, akik szocialista-ellenesek voltak. A századfordulóra pedig ennek a második veszélyforrásnak már egy újfajta képviselője is felszínre lépett, sőt az illető már a Független Munkáspárt soraiban is ott volt: MacDonaltnak hívták. Hardie már ezekben az években attól vélt, hogy MacDonald túl nagy engedményeket hajlandó megtenni a liberálisokkal kötendő egyezmény érdekében. Részben e kettős megfontolásból nem adta ki a lapot kezéből (még saját pártja igazgatóságának sem – amiből mindenféle bonyodalmak keletkeztek) – és Reid a viták érdemi részében teljes mértékben Hardienak ad igazat. S ez, a munkásvonal érvényesítésének ilyen hangsúlyos helyeslése – mindenestre figyelemreméltó, főként, ha ez egybeesik a kötet egészének ki-csengésével.

Ugyanez a „munkásvonal” jelentkezik egy ugyancsak jól ismert angol kutató, Kenneth O. Morgan-nak (az oxfordi Queen's College tagja) azzal a tanulmányával, amelyben azt veti össze, hogy miként festett Wales-ben a háború utáni újjáépítés 1918-at és 1945-öt követően. Hiszen ismeretes, hogy mindkét háború második felében alapos szociális és gazdasági terveket dolgoztak ki, s ha az első esetben a mindenható (!?) kormányfő, Lloyd George volt walesi származású, a második esetben is egy sor munkáspárti politikus került ki Walesből, akik közül talán a legismertebb a balszárny vezére, a bányász-származású A. Bevan, aki történetesen a legradikálisabb reformok tényleges megvalósításáról gondoskodott. S talán ez is a leglényegesebb. Mindenesetre a szerző alapos statisztikákra támaszkodva azt húzza alá, hogy a liberálisok ígéretei és jószándéka ellenére 1918 után az újjáépülés nem következett be, a gazdasági és szociális „leépülés” vált jellemzővé, amiből egyenesen következtek az elnéptelenedés, a munkanélküliség 30-as „fekete évei”, amikor a híres, e korszakbeli regény címszavaival a „dombok zöldék voltak” – de csak voltak. A liberális ígéreték és a valóság nyomán válik igazán érthetővé a csalódás – aminek azután meg is lett a politikai következménye, hogy az anglikán egyház, a helyi dzsentri réteg és a liberális párt hegemoniája egyszerre tört meg – és tört előre a Munkáspárt. 1918-ban a híres háborús választáson a 36 walesi mandátumból a kormánypárt még 25-öt szerez meg, az 1920-21-es választáson a kormánypárt és Lloyd George is hatalmasat bukik és ismert ultranacionalista miniszterek tűntek el a parlamentből.

Mindezzel szemben 1945 után a Munkáspárt nemcsak ígér, hanem mélyreható rekonstrukciót is keresztül visz, nemcsak házépítésben, szo-

ciálpolitikában, hanem iparosításban is. Mindez azután tükröződik a szavazatokban. Az ugyancsak nevezetes 1945-ös választáson a Munkáspárt hét új mandátumokat nyert el a konzervatívoktól, s így a 36 wales mandátumból a Munkáspárt 25-öt szerzett meg! S ez annyira jellemző maradt, hogy még 1950-ben is, amikor a Munkáspárt visszaesése országosan megkezdődött, Walesben még folytatódott – kiélezett küzdelemben – a Munkáspárt térnyerése. S ha 1945-ben a Munkáspárt a szavazatok 58, akkor most 58,1%-át és már 27 mandátumot szerzett meg. Mindennél Morgan aláhúzza az új rátermett walesi munkás és értelmiségi generáció feltűnését – akik közül nemcsak Bevan volt egyedül „rámenős antikapitalista”. Ennek a szemléletnek megvoltak a walesi képviselői a politikai mozgalomban ugyanúgy, mint a szakszervezeti mozgalomban (A. Edwards).

E tanulmányok sorát egészíti ki José Harris (Oxford, St. Catherine College) írása, aki szívós munkával mutatta be a hajdani nagy iskolatertemű G.D.H. Cole (életútjáról magyar nyelven vö. a Világtörténet 1. sz.-ban megjelent cikket és kis válogatást) háború alatti, 1942-es felmérését arról, hogy az angol munkások mennyiben és miként szorgalmazzák a „jóléti állam” („welfare state”) megvalósítását. Cole ezt a „felvételt” egyetemi tanárként, de a kormánysszervekkel együttműködve, felkérésére, a nevezetes Beveridge-terv kíséreteként végezte el. A „felvétel” több mint elgondolkodtató, hiszen nem hízalgő, valóban tükrözi a munkások véleményét, azt is, hogy ez a vélemény nem egységes, a munkásoknak különféle rétegei és érdekei lehetnek, de azt is, hogy az állami bürokráciával kapcsolatban is megvannak a maguk jól megalapozott fenntartásai és keserű tapasztalatai. Vagyis a „jóléti állam” megteremtésével együtt mindjárt felvetődött a demokratizmus kérdése és lehetősége is (amit egyébként Kenneth Morgan már bemutatott walesi tanulmánya is sok szempontból bizonyít).

A kötet végül még számos tanulmányt közöl a munkáskultúra témaköréből. Ezek az írások a „mindennapok” történetét elevenítik meg, azt, hogy milyenek voltak a munkások munkaviszonyai, és miként szórakoztak, hogyan festettek az „ünnepnapok”, milyenek voltak a táplálkozási viszonyok, mire fordították fizetésüket, s mennyire voltak és lehettek takarékosak.

A tanulmánykötet nemcsak figyelemreméltó. Ha valamikor az angol munkásmozgalomtörténetírás kezdeményező és példamutató tudott

lenni (amit a századfordulón még magyarra fordítottak) – úgy tűnik ma is eleven és „rámenősen”, „munkáspártian” példamutató tud maradni.

S ezt a gondolatot, mintegy méginkább alátámasztja az a tanulmány, amely egy japán egyetemi professzor tollából származik. Chushichi Tsuzuki az angol munkásmozgalom-történészek között nagyon jól ismert „nagyság”, Hyndman-ról és Eleanor Marxról írott életrajza példaszerű, amit az egész nemzetközi történetirodalomban „jegyeznek”. Tsuzuki ezúttal az angol marxista gondolkodást, illetőleg a munkás felsőoktatás tradícióit elemzi. Tsuzuki vizsgálódásának nyitásánál éppen az a mozzanat kerül méltán a középpontba, amikor a szakszervezetek által kiválasztott és továbbtanulásra küldött szakszervezeti vezetők-bizalmiak a Ruskin-College-ban azért lázadtak fel, mert szerintük az oktatók úgy próbálták tanítani őket a közgazdasági és politikai-szociológiai jelenségekről, hogy ők maguk mégcsak nem is tanulmányozták Marx munkáit. A „tanítványok” ezt 1909-ben már tűrhetetlennek ítélték – és így következett be a lázadás, s a lázadás gyümölcsöző volt, ebből a lázadásból nőtt ki a külön munkás felsőoktatás, és rengeteg kiadvány. Ime egy tradíció, ami mindmáig hat az angol munkásmozgalomban, de mint ez a tanulmány is bizonyítja, az oxfordi-cambridgei egyetemi világban is.

Jemnitz János

WILLY BRANDT

Links und frei. Mein Weg 1930–1950

(Hamburg, 1982. Hoffmann und Campe. 462.)

W. Brandtot „tulajdonképpen” nem kell bemutatni a magyar „közvéleménynek”, gondolom azt sem igen vitatja senki, hogy az utolsó negyedszázad legnagyobb szabású német politikusa, akinek „kezenyoma” ott maradt a német politikai valóságon, a Kelet-Nyugat kapcsolatokon, a nemzetközi munkásmozgalom alakulásán. A szinte közhelyszerű írásból magyarul semmi sem jelent meg. (Más írásaiból sem, legfeljebb rövid nyilatkozataiból.)

Ez a nagyszabású önéletrajz olyan korszakhoz vezet el olvasóját, amikor Brandt még nem az a befolyásos politikai vezető, akinek szavára mindenütt odafigyelnek. Mindemellett az életrajz nemcsak annyiban érdekes, hogy kirajzolódik belőle, miként lett Brandt Brandttá – hanem sok szempontból – mint minden igazi önéletrajz – nagyon fontos forrásanyag is olyan irányzatok, korszakok megértéséhez, amelyekről nagyon kevés dokumentum maradt fenn. Végül még az sem közömbös, hogy az „érett”, „idős” Brandt milyen történeti értéktételeket alkot folyamatokról, problémákról és történeti szereplőkről, írókról, politikusokról, a német és nemzetközi munkásmozgalom ismert és alig ismert militánsairól.

Ez utóbbi gondolatsort folytatva érdekes, hogy a Lübeckből származó Brandt milyen áttekintést ad az északnémet városok szociális, politikai helyzetéről, légköréről, miként ír a Hansa-városok tradícióiról – vagyis miként alapozza meg saját indulását. Nem kevésbé érdekes, hogy Brandt, aki valahogyan egész életében mindig több volt, mint egyszerű német politikus, a gyökereket, a munkásmozgalmi gyökereket kutatva is visszanyúl az 1914 előtti nemzetközi munkásmozgalomhoz, s e korszakból két vezéralakot, két magatartást – sőt mint maga aláhúzza – két eltérő magatartást emel ki: Bebelét és Jaurès-ét. Magát az elemzést-értékelést itt nem idézném, inkább azt a reflexiót, ami legalább annyira jellemző Brandtra: nevezetesen, hogy egyiküknek sem volt igazi utóda. Pedig Brandt, ha a két nagyot nem is ismerhette személyesen, a „törpe utódok” közül viszont annál többet ismert.

Brandt számára élete egyik legmeghatározóbb élménye Hitler és a nácik hatalomrajutása, illetve a weimari demokrácia végnapjai. Éppen az élmények és tanulságok alapján élesen bírálta a német kommunisták szektariánizmusát és a szociáldemokrata vezetők opportunistizmusát, azt a felfogást, hogy „nem lehetett volna másként”. S éppen ezen az alapon csatlakozott Brandt a 30-as évek elején a SAP-hoz (Szocialista Munkáspárt), s lett húszegynéhány évesen az oslói német szociáldemokrata emigránsok egyik vezetője, egyúttal a nemzetközi szociáldemokrata ifjúmunkásmozgalom egyik hangadója, s került ugyanekkor kapcsolatba a norvég, svéd, olasz, angol és francia baloldali szocialista vezetőkkel. Így, ilyen összefüggésben érdekes portrékat olvashatunk Balabanováról, Kolbomról, Maxtronról és Brockwayról, Tranmaelről és F. Moeról. (Brandtnak ezek a rövid portrévázlatok sok szempontból I. Majszkij visszaemlékezéseire emlékeztetnek.)

A fasizmus előretörésével szemben a különféle baloldali szocialista összefogásokon (sőt szervezeteken) túl – amelyeknek életét, problémáit Brandt jól megeleveníti – csakhamar új, még szélesebb összefogási kísérletekre is sor került. Ilyen volt pl. a „Német Népfront” megteremtésének kísérlete. 1935 és 1938 között Párizsban e céllal számos konferenciát rendeztek. E kísérletről több feldolgozás-tanulmány látott napvilágot – Brandt maga hol mint küldött, hol mint megfigyelő vett részt e találkozókon. Az eseményeket itt nem követhetjük nyomon, de lényegesnek tartjuk megemlíteni, hogy újabb keletű leegyszerűsítésekkel és lakkozásokkal szemben Brandt jól visszaadja ezúttal is a léggört, s jól megérteti, hogy ez a kísérlet nem vezetett eredményre. S érdekes, hogy az egykori Brandt közel 50 évvel később is hasonló módon vélekedik a kísérletről és a szereplőkről. Egykor is támogatást adott, de a fenntartásait is jelezte – s ezen a talajon vitázott, ütközött másokkal – s Brandt nem „fejlődött”. Ahogyan az 1931–1933-as Hitler-válság idején, később is szigorú bírálatot mondott mind a sztálini-politikai „balfogásokról”, s ezek morális következményeiről, mind egyes baloldali szocialistákról, akik nem ismerték fel az új helyzetet, a hitleri-háborús politika reális veszélyét (Pivert és Cripps, illetőleg Maxton) – de azokról is, akik mint Heinrich Mann, sőt Thomas Mann is, bizonyos túlzott jóindulattal végeredményben mások elképzeléseinek végrehajtóivá váltak. A helyzet tragikumaként látta Brandt, hogy ennek a valóban széles összefogásnak két oszlopa is kidőlt: egyfelől W. Müzenberg, másfelől a párizsi német szociáldemokrata emigráció legbefolyásosabb vezetője (a német szociáldemokrata parlamenti frakció volt társelnöke) R. Breitscheid. Brandt természetesen bemutatja a folyamatokat, kitér az okokra, jó portrékat fest Müzenberg-ről (akiről tudjuk, hogy Károly Mihály reaktiválásában is jelentős szerepet játszott), Breitscheidről, Heinrich Mannról és bizonyos szándékolt szemellenzősségéről, miként a mellékszereplőkről is.

Brandt azonban – mint már többször hangsúlyoztuk – nemcsak „német síkon”, s nem is pusztán az Internacionálé-konferenciák magaslátában mozgott. 1936 tavaszától huzamosabb ideig Párizsban élt. Itt élte át a népfront-választási győzelmét, s így megint közvetlen „életközelből” fűzhetett megjegyzéseket mind az egykori francia munkások hangulatához, elvárásaihoz, mind az új kormánypolitikához. A francia körképből két mozzanatot ragadnánk ki: azt az elemzést, amelyet Brandt Blum benemavatkozási politikájáról ad (szokása szerint bírálatot mond – de vázolja a vaskos nehézségeket is), másfelől Blumról is nagyon érdekes

portrét fest. E Blum portréban Brandt visszatekint Blum nagy elődjére, Jaurèsre is, jelzi, hogy sem Jaurès, sem Blum nem volt marxista — Brandt itt a német marxista örökség előtt is fejet hajt — de ebben a vonatkozásban Brandtnál is megfakulnak az olyan reagálások: előadódhatott, hogy Jaurès védte Bernsteinnel szemben a marxista meglátások igazát, miként később Vandervele mellett Blum volt az, akik felléptek a „neók”-kal szemben.

Brandt később ott volt Spanyolországban is, s spanyolországi feljegyzései sem tartoznak az egyszerű lakkozások közé. Itt is a fasiszmus elleni harcba indul, s itt is beleütközött másrendű problémákba.

Ezután következtek a második világháború évei. Tulajdonképpen e korszaknak tengernyi irodalma van — lassan már magyarul is. Ami a nyugat-európai ellenállást, s az ellenállás északi, illetve szociáldemokrata vonulatát illeti — ha nem csalódom, magyarul nem olvasható semmi. Brandt ebben tevékenyen részt vett, élményei, kapcsolatai sem „szimp-lák”, ezek elvezetnek a svéd szociáldemokrata kormány tagjaiig, vezetőiig, Nobel-díjas értelmiségiekig (Myrdal). Ennek a korszaknak ilyen megvilágítása ugyancsak abszolút hiánycikk újabb történeti irodalmunkban. Ráadásul ebben az időben éppen Stockholmban alakul ki a „Kis Internacionálé”, amely már a háború utáni távlati problémákkal foglalkozott (amelyben magyar részről többek között Böhm Vilmos, osztrák részről Bruno Kreisky vett részt).

Ismeretes, hogy a háború utáni korszakban, e kötet korszakán túl kezdődő periódusban Brandt, Kreisky és Palme többször együtt „kezdeményezett” a nemzetközi politikában. Ennek bizonyos számai a messze múltba vezetnek. Emellett azonban Brandt nagy figyelemmel elevenítette meg azoknak a „fiatal” szocialista vezetőknek alakját, akik éppen a 30-as évek végén léptek az előtérbe, részt vettek a II. világháborús ellenállásban (G. Mollet), vagy megfogalmazták az új jóléti állam alapelveit (G. Myrdal). S a Brandt-memoár erőssége, hogy ezekről a barátokról, munkatársakról, vagy tárgyalópartnerekről árnyalt képet fest, nem egyszerűsít, nem dolgozik egyszerűen jókaias fekete-fehér színekkel. Mollet esetében hangsúlyozza érdemeit, amikor 1945 után a francia valóság talaján „balról” bírálta Blumot (főként elméleti kérdésekben), de a gyakorlatban — húzza alá Brandt — gyengének, opportunistának bizonyult. Fordítva: a Myrdalról (és elvbarátairól) megjegyzi, hogy „még a svéd szociáldemokrata keretek között” is messzebb áll a szokásonál a marxizmustól, ugyanakkor „kemény reformista” volt, aki az új jóléti állam-szociálpolitika-

adózás tekintetében, csakúgy mint a szegénység és világpolitika vonatkozásában egy új megközelítés kikovácsolója volt.

A könyv utolsó fejezete vezet el az 1945 májusa utáni világba. Brandt ekkor érkezett sokévi emigráció után vissza Németországba (1938-tól 1948-ig norvég állampolgárként fordult meg különféle országokban), kezdetben skandináv szociáldemokrata lapok tudósítójaként – 1948-tól viszont már az SPD apparátusában dolgozott.

Brandt még az 1945. év májusi napjairól jegyezte fel, hogy rokoni és baráti környezetben is megdöbbenette, hogy a „németek” milyen keveset tudtak arról, mi is történt országukban – de azért többet tudtak, mint amit elismerni-bevallani igyekeztek. Éppen ezért nem „bocsájtottak meg” sokáig azoknak, akik emigránsok voltak, akik nem otthon éltek át a háborút, de főként azoknak, akik fegyverrel küzdöttek nemcsak általában a fasizmussal, hanem pontosan a náci rendszer, illetőleg különféle helyeken a német katonai megszállás ellen. S ebbe a sorba tartozónak ítélte Brandt azt is, hogy a Mannok sem kapták meg sokáig az igazi „rehabilitációt” szülővárosaikban (nem beszélve e küzdelem kisebb alakjairól). Problémák azonban nemcsak ilyen okokból fakadtak. Különböző városokban a volt antifasiszták, elsősorban szociáldemokraták 1945 tavaszán különféle szervezeteket alakítottak ki – amit a megszálló hatóságok törtek le. Érzékelteti az angol, amerikai és francia megszállási zóna hatóságainak eltérő arculatát: egyik sem volt nyitott e szociáldemokraták számára. Ami pedig ez utóbbiakat illeti, e kötetből megismerhetjük Schumacher, Eichler, Grotewohl és a többiek alakját.

Jemnitz János

MOZI ÉS TÖRTÉNELEM

(Revue d'histoire moderne et contemporaine 1986. április–június)

A folyóirat két korábbi számban – 1974. április–június és 1981. április–június – már ízelítőt adott egy-egy tanulmány erejéig a mozi és a történelem kapcsolatának eddig még kiaknázatlan gazdagságából. Azóta az ilyen jellegű tanulmányok sokasága jelent meg, jelezve, hogy a mozi, a film a történeti kutatás autonóm területévé vált, mely nem

csupán kulturális, de politikai, gazdasági valamint társadalmi oldalról is megközelíthető.

A politikai dimenziót az állam és a mozi viszonyának alakulása jelenti, melyen belül a filmgyártást segítő törvények léte vagy nem léte, a cenzúra vagy a forgalmazás kérdései külön-külön is felkelthetik a történész érdeklődését. Gazdasági megközelítésben a film az ipar részeként jelenik meg. Nem csekélyek azok a szálak sem, melyeket társadalmi-kulturális oldalról bonthat ki a történész: vizsgálhatja, hogy mi a film készítőinek üzenete, milyen propagandát, ideológiát közvetít az alkotás, és mindezt hogyan fogadja a közönség. Mivel a film nem választható el más művészeti jelenségektől, kulturális áramlatoktól, története fontos fejezetet jelent a társadalom, a kultúra történetében.

A *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 1986. április–júniusi száma teljes egészében a mozi és a történelem viszonyát vizsgálja, egy-egy mintát kínálva a megközelítési módokból.

Az első tanulmány, Emmanuelle Toulet tollából a mozi kezdeteiről szól. A Lumière fivérek első, a párizsi Grand Caféban történt vetítése – 1895. december 28. – után a mozi nagy lehetőségét a nemzetközi elismerésre az 1900-as párizsi világkiállítás jelentette, melynek közönsége 12 filmeszköz és felszerelés standot, valamint 17 vetítőhelyet látogathatott meg, hogy ismerkedjen az új technikai találmánnyal. E látványosságának azonban vetélytársai is voltak: a panorámák és a diorámák. Sőt, ez utóbbiak és a mozi szintézisének megalkotására is kísérlet történt, mely Raoul Grinoin-Sanson nevéhez fűződik, aki 1896-ban szabadalmaztatta találmányát, egy olyan panorámát, ahol a látványt a mozi jelentette. E kísérlet azonban a technika tökéletlensége miatt kudarcba fulladt, s a világkiállításon csak néhány bemutatóra nyílt lehetőség.

Amikor 1900. november 12-én a világkiállítás bezárta kaput, Lumière moziját 1.400.000 néző tekintette meg. Ez a szám önmagában kétségtelenül siker, de a mozi a már említett attrakciókhoz képest mindenképpen háttérbe szorult, hiszen ez utóbbiaknak 2.772.600 látogatója volt. A kiállítást követő években azonban megfordult a helyzet, a film rohamosan előretört, míg vetélytársai lemaradtak. A világkiállítás nemcsak szereplési, bemutatkozási lehetőséget kínált a mozinak, de témát is a filmezésre, mellyel éltek is az operatőrök – jegyzi meg a tanulmány végén a szerző.

A folyóirat ezután a vásári mozival foglalkozik a mediterránum városaiiban, majd ezt követően egy magyar vonatkozású tanulmányt talá-

lunk, melyben Barthélemy Amengual azt vizsgálja, hogy Franciaország miért nem vett hosszú ideig tudomást Balázs Béláról. A fő okot abban látja, hogy a franciák meg vannak győződve saját szupremáciájukról kulturális téren, ezért kevés kulturális témájú munkát fordítottak s fordítanak ma is franciára. Balázs Béla összes munkái például már 1949-ben megjelentek, de franciául csak 1979-től kezdődően. Balázs félreismeréséhez még az is hozzájárult, hogy egyes francia teoretikusok véleménye szerint nézetei nagyon is elűnek az övéktől. Mások viszont éppen az ellenkezőjét hangsúlyozzák, miszerint Balázs Béla semmi újat nem hoz. A szerző ezután a balázsi gondolatvilág néhány mozzanatára hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza azt a gondolatát, hogy az emberiség a film segítségével újra tanulja a mimika, a gesztikuláció elfelejtett nyelvét, s az ember ezzel újra láthatóvá lesz.

A következő tanulmány azt vizsgálja, hogyan fogadta a francia film a fasiszta Olaszország 1930 és 1945 között. A tanulmány több szempontból is érdekes: egyrészt adalék a francia filmtörténethez; másrészt bemutatja az olasz fasiszta cenzúra működését; végül az olasz neorealizmus gyökereinek egyikéhez is elvezet.

A szerző – Jean-A. Gili – számok segítségével mutatja be a francia film fejlődését az említett periódusban. 1930 és 1939 között 1300 francia film készült, míg olasz csak 321. A filmforgalmazás adatai is francia fölényről tanúskodnak: 1930 és 1945 között 408 francia filmet vetítettek Olaszországban, s a franciák csak 82 olasz filmet láttak ezen időszak alatt. Érdekességként említi a szerző, hogy a német–olasz politikai kapcsolatok ellenére, német filmet alig vetítettek Olaszországban. Mi magyarázza a jelentős olaszországi francia filmjelenlétet? Az olasz cenzúra azért volt toleráns a francia filmekkel – csak arra vigyázott, hogy ne sértsék a fasiszta morált – mert segítségükkel igyekezett leleplezni a francia társadalmat, s a nyugati demokráciák korrupsztását.

A szerző a korszak francia filmjeit a poétikus realizmushoz sorolja, kiemelve, hogy ez fontos forrása az olasz neorealizmusnak. Ezt alátámasztja az, hogy Visconti 1936-ban Jean Renoir asszisztense volt, Antonioni pedig 1942-ben Marcel Carné mellett dolgozott. Állításának bizonyítására Fellinit is megszólaltatja: „Emlékszem, hogy mi olaszok csodálattal néztük ezeket a filmeket, ezeket a történeteket, melyek az alvilágban játszódtak le: először láttunk prostituáltakat... Úgy tűnt számunkra, akik el voltunk zárva, választva a világ többi részétől a fasiszmus

és az egyház miatt, hogy ezek valóban olyan történetek, amelyek az élet-ről szólnak” – írja a híres olasz rendező.

A folyóirat egyik cikke az amerikai filmek franciaországi fogadtatását mutatja be 1946 és 1953 között, tehát a hidegháború időszakában. A szerző – Patricia Hubert-Lacombe – tanulmányát Louis Jouvet 1946-ból származó mondásával kezdi: „A bourgogne-i és a bordeaux-i borokhoz szokott gyomrunkat hozzá kell szoktatni a Coca Colához.” A szerző ezután azt vizsgálja, hogy ez a figyelmeztetés valóra vált-e. Kiemeli, hogy az 1946. május 28-án Washingtonban megkötött Blum-Byrnes egyezmény értelmében Amerika elárastotta filmjeivel Franciaországot, ahol az 1946 és 1948 között bemutatott alkotások több mint fele amerikai volt. A csökkenés 1949-től kezdődött meg a Schuman-Caffery egyezmény értelmében, mely revideálta az 1946-os megállapodást. Ennek folytatásaként megszűnik a francia–amerikai bipolarizáltság a francia filmpiacon, ahol ezután más külföldi filmek is megjelennek, mint a svéd, japán, szovjet vagy a brazil filmművészet alkotásai.

Az amerikai filmdömping idején a legnagyobb sikert a történelmi, bibliai tárgyú színes szuperprodukciók, mint Sámson és Delila (1949) vagy Salome (1953) jelentették, melyekben a jó mindig, még emberi áldozatok árán is győz. A bemutatott filmek között nagy mennyiségben szerepelt kalandfilm, western. Különösen a háborús és a kémfilmek érdemelnek figyelmet, melyek a külügyminisztérium vagy a hadsereg finanszírozásában propagandacélokat szolgáltak. E filmek körében 1946-tól 1950-ig a második világháborús alkotások domináltak. Ezután a korai háborús időszakot bemutató filmek következtek. Közönség elé kerültek vörös ellenes filmek is, mint például a Vasfüggöny, Vörös veszély vagy a Nyinocska. A szerző kiemeli, hogy a háborús és a kémfilmek nem arattak sikert a francia közönség körében.

Visszatérve Jouvet-nak a tanulmány elején idézett figyelmeztetésére, a számok azt mutatják, hogy a francia gyomor hozzászokott a Coca Colához. Ezt a szerző azzal támasztja alá, hogy 1946 és 1949 között egy francia filmet átlagban 1.951.400 néző tekintette meg, míg az amerikaiakat 1.091.460. A tetszési mutató azonban lényegesen rosszabb az amerikai filmeknél. A szerző ebből azt a következtetést vonja le, hogy a franciák olyan amerikai filmeket néztek meg, melyeket nem szerettek. A cél azonban nem is a megszerettetés volt – teszi hozzá a szerző –, hanem a fogyasztás. Ez pedig megvalósult.

A folyóirat az ismertett cikkeken kívül foglalkozik még a svájci

mozival, elemzi a francia ellenállásnak emléket állító „La bataille du rail” (Sincsa) című filmet, s egy tanulmányt szentel a Blum-Byrnes, fentebb már említett egyezménynek. A folyóirat könyvismertetései ugyancsak a mozihoz kapcsolódnak.

A Revue d'histoire moderne et contemporaine ismertetett száma szokatlannak tűnhet, de dicséretes vállalkozás. Remélhetően nemcsak Franciaországban lesz folytatása, hanem példa és ösztönző lehet a magyar szellemi élet számára is abban az értelemben, hogy közelebb hozza a társadalomtudományok egymástól meglehetősen messze került és elbástyázott diszciplináit.

Majoros István